

Voordracht door Herman Westerink & Mirjam Nieboer

Luther is in veel opzichten een fascinerende figuur. Dat hij in de Westerse geschiedenis een belangrijke plaats inneemt staat vast, maar welke die plaats precies is en welke betekenis hem precies moet worden toegekend is nog altijd inzet van hevige discussie. Hoort hij bijvoorbeeld nog bij de Middeleeuwen of begint bij hem juist de moderne tijd? Het antwoord op die vraag is niet eenvoudig. Is hij in eerste plaats de boerenzoon, monnik en later hoogleraar die is geschoold in de traditie van de Moderne Devotie, die is ingetreden in de orde van de Augustijnen om in die traditie zijn geloof gestalte te kunnen geven en die in zijn theologie aansluit bij de laatmiddeleeuwse theologische discussies en vragen? Als je het zo bekijkt, kun je zeggen: Luther staat met meer dan een been in de Middeleeuwen en zijn wereldbeeld is nog steeds middeleeuws. Duistere middeleeuwen zelfs – boers, primitief, met een geloof vol bijgeloof. We hoeven daarvoor alleen maar te denken aan Luthers beroemde bekeringservaring te Stotternheim bij Erfurt, toen het onweer losbarste, de bliksem insloeg in een boom vlak naast hem, en hij de heilige Anna aanriep hem bij te staan en haar in zijn doodsangst beloofde: “Ik wil monnik worden!”. Of denk ook aan Luther vele momenten van strijd met de duivel. Voor Luther was de duivel een hele reële persoon die hem vooral ’s nachts of op het toilet opzocht op hem met te redetwisten. Dan hoorde hij in angst het gerammel van ketens op de gang en schold hem vervolgens de huid vol (Leck mich!), waarop de duivel dan weer afdroop. Als dat niet bij de ervaringen van een middeleeuws mens hoort, wat dan wel?

Maar Luther is ook een vernieuwend intellectueel, een revolutionair tegen wil en dank, een unieke autoriteit binnen een krachtige religieuze beweging, een bindende figuur in een kerk die uiteenvalt in fragmenten, een persoonlijkheid die de stem van zijn geweten volgt, een politicus die wikt en weegt en compromissen sluit, en een man met een neusje voor wat we tegenwoordig marketing noemen, want als geen ander maakt hij gebruik van de boekdrukkunst om ideeën te verspreiden in de taal van het volk – en zo wordt hij en passant ook nog de grondlegger van de moderne Duitse taal.

A propos marketing, de *Tischreden*, de gesprekken aan tafel, passen ook in dat plaatje. Het was Luther zelf die zijn tafelenoten – vrienden, predikanten, voorgangers in de reformatie – aanspoorde zijn uitspraken op te schrijven en uiteindelijk te publiceren. “Schrijf het op en noteer het”, zegt Luther tegen een zekere Cordatus, wanneer deze aarzelt notities te maken. Want: Alles wat hij zegt is het waard genoteerd te worden, schrijft Cordatus, alles wat hij zegt is nuttig, van de theologische uitspraken en uiteenzettingen tot en met die zaken “die schijnbaar alleen maar vermakelijk en onbelangrijk zijn”. Maar we weten ook dat Luther zijn gasten gewaarschuwd heeft om met de notities niet lichtvaardig om te gaan en dat zonder zijn expliciete toestemming niets gepubliceerd zou mogen worden. Een eventuele uitgave van incidentele redevoeringen en uitspraken kan alleen maar zinvol zijn wanneer ze deze zaak kan ondersteunen door een bijdrage kan leveren aan de verspreiding en versterking van de opvattingen van de reformatie. Luther beseft als een van de eersten heel goed dat de boekdrukkunst ook propaganda mogelijk maakt. Daardoor kan de nieuwe leer snel worden verspreid, en kunnen ook de overtuigingen van het volk tot een (kerk-)politieke machtsfactor worden gemaakt.

De eerste uitgave van de *Tischreden oder colloquia* verschijnt overigens pas in 1566, twintig jaar na Luthers dood. Vanaf dan volgen de herdrukken elkaar in hoog tempo op. De verzameling van ruim 7000 uitspraken en monologen blijft populair bij lezers.

De lezer van de *Gesprekken aan tafel* wordt snel duidelijk dat de schrijvers geprobeerd hebben de betogen en uitspraken zo natuurgetrouw mogelijk vast te leggen. Er is door geen enkele schrijver een poging gedaan de redevoeringen te verfraaien of te stileren. Integendeel, de lezer krijgt de indruk dat de schrijvers hun best hebben gedaan niet alleen de theologische compacte en doorwrochte betogen, maar ook de spontane, vaak hoekige en barse uitspraken zo getrouw mogelijk weer te geven. Natuurlijk is er overduidelijk een zekere idealisering van Luther als grote man van de reformatie, maar zonder dat moeite gedaan wordt hem als heilige af te schilderen. Het bijzondere en ook absoluut vernieuwende aan de *Gesprekken aan tafel* is dat er aandacht is voor de hele persoon Luther met al zijn eigenschappen en ook gebreken, gaven en beperkingen, voor de man die theologische redevoeringen afwisselt met mededelingen over bijvoorbeeld dromen die hij de vorige nacht gehad heeft, met aardige en soms ook vileine

ontboezemingen over zijn vrouw en kinderen, of met weinig subtiele oordelen over bepaalde personen, beroepsgroepen of politieke ontwikkelingen. Hij laat het gezelschap openhartig delen in zijn angsten, twijfels, teleurstellingen en kwalen. We krijgen daardoor niet alleen inzicht in wat Luther te zeggen heeft, maar ook een inzicht in de sfeer aan tafel, de stemming in huis en uiteraard ook het humeur en karakter van Luther.

Via de *Tafelgesprekken* krijgen we niet alleen een goed beeld van het leven van de late Luther en de zaken die hem op dat moment bezighouden, maar ook van de tijden hiervoor en de manier waarop hij die beleefd heeft. Regelmatig haalt hij herinneringen op en vertelt hij over andere tijden: over zijn jeugd en opvoeding, over zijn keuze om monnik te worden, over zijn geestelijke idealen, over zijn geloofsstrijd en “aanvechtingen”, over zijn geestelijke crises en confrontaties met de duivel, over de ervaringen die hem belangrijke en doorslaggevende inzichten brachten, over de omgang met de personen die hem inspireerden, over zijn twijfels en vasthoudendheid in de eerste jaren van de reformatie, over zijn discussies met tegenstanders, en over strategische keuzes die hij moest maken zoals in de tijd van de boerenopstanden (1525) toen hij de kant van de vorsten koos die deze opstanden bloedig zouden neerslaan. Dit ophalen van herinneringen en het opmaken van de balans is een belangrijk aspect van de *Gesprekken aan tafel*. En dat is best opmerkelijk want in de tijd van Luther is het verre van vanzelfsprekend om kritisch terug te blikken op de eigen geschiedenis, te reflecteren over ervaringen, herinneringen, dromen en keuzes, en dus ook om gewonnen overtuigingen en waarheden (waar geloof, ware leer) met een persoonlijke ontwikkeling te verbinden. De late Luther beseft als geen ander dat een keten van crises en nieuwe inzichten in zijn jongere jaren hem in veel opzichten heeft veranderd: de monnik is huisvader geworden, de theologiestudent is reformator geworden, de disputerende geleerde is kerkpoliticus geworden. En hij beseft daarbij ook dat deze persoonlijke ontwikkeling tot grote veranderingen in de wereld van zijn tijd heeft geleid. Een mens maakt een verschil, zo beseft hij. En in de *Gesprekken aan tafel* zie je hoe Luther tussen de regels door zoekt naar het antwoord op de vraag wat zijn eigen plaats en betekenis in de geschiedenis is, en dat hij goed beseft dat zijn leven de loop van de geschiedenis ingrijpend heeft veranderd.

Wat maakt Luther eigenlijk zo'n bijzondere figuur? Een simpel antwoord is er niet, maar beslissend zijn de combinatie van zijn karakter en zijn vermogen de centrale vragen en crises te articuleren en oplossingen aan te dragen. Wat het karakter betreft, zo vallen vooral zijn angsten en zijn woede op. Medestanders zoals Calvijn wijzen al op Luthers neiging tot woede, en het feit dat hij daarin geen onderscheid maakt tussen vriend en vijand. Maar ook Luther zelf herkent die kracht van zijn woede als drijfveer.

Luthers hoekige en soms opvliegende karakter gaat samen met een groot intellectueel theologisch inzicht en een scherp vermogen uitwegen uit de geestelijke crises van zijn tijd aan te wijzen. De gangbare boete- en vroomheidpraktijken lijken niet meer te werken, lijken niet meer het contact met een verre en verborgen God tot stand te kunnen brengen en kunnen ook geen echte zekerheid geven over de vraag of iemand door God gerechtvaardigd en uitverkoren is. De laatmiddeleeuwse aanbeveling dat het genoeg is om in het religieuze en morele leven je best te doen is niet meer overtuigend. Er daagt bij Luther langzaam maar zeker een diep besef dat traditionele theologieën en kerkelijke structuren niet meer geloofwaardig zijn, en dat andere wegen gezocht moeten worden. Hij neemt afstand van de middeleeuwse opvattingen over de natuurlijke kennis van morele principes en het vermogen deze om te zetten in concrete handelingen en zodoende een deugdzaam leven te leiden, en van een natuurlijke gerichtheid van de mens op het schone, goede en ware. Dat de mens bij Luther *simul iustus et peccator* is, gelijktijdig zondaar en gerechtvaardigde, betekent in feite dat ongelof altijd onlosmakelijk verbonden is met geloof. Geloof heeft immers alles te maken heeft met de paradoxale gewaarwording van de gebrokenheid van relaties: de mensen die we liefhebben zijn ons tegelijkertijd vreemd; de God naar wiens beeld we geschapen waren kunnen we niet kennen; de wereld waarin we leven en handelen kunnen we niet naar onze hand zetten; het goede dat we moeten doen, kunnen we niet doen. Deze gewaarwordingen maken de stap naar geloofsvertrouwen mogelijk – een geloofsvertrouwen dat enkel en alleen geworteld kan zijn in de bijbel, in het geopenbaarde woord van God, in Christus. Alleen een terugkeer naar deze bron biedt de mogelijkheid antwoorden te vinden op wezenlijke vragen als “hoe krijg ik een genadige God?”, wat en hoe kan ik geloven?, hoe kan ik zekerheid krijgen over mijn verlossing?, of waarop kan ik het geloof in een genadige en rechtvaardige God baseren? Luthers antwoord op deze en soortgelijke vragen kennen we: *sola scriptura*, *sola gratia* en *sola*

fide – alleen door de schrift, door genade en door geloof. Dat worden de kernprincipes van Luthers denken.

In de *Gesprekken aan tafel* is een mens aan het woord die zijn vermogens en tekortkomingen kent als geen ander, die weet wat hem beweegt, en juist daarom ook in staat is de vele kanten van zijn karakter, denken en doen te laten zien: de angsten en twijfels, het geloof en het vertrouwen, de zelfverzekerdheid en geregeld ook de boersheid. Aan het woord is ook een man die de grote thema's niet uit de weg gaat – thema's die nog altijd actueel zijn: de vraag naar het wezen van geloof en religie, de vraag naar de plaats van religie in de samenleving (private of publieke religie) en de complexe relatie tussen kerk en staat, het vraagstuk van (religieuze) tolerantie en de vrijheid en de fundering daarvan, en de problematiek van verzet tegen en gehoorzaamheid aan burgerlijke overheden.

De *Gesprekken aan tafel* zijn een bonte verzameling ernstige theologische beschouwingen, persoonlijke ontboezemingen, pittige aforismen, maatschappijkritische en soms ook uitgesproken grappige uitspraken. Ook niemendalletjes ontbreken niet. Met deze Nederlandse vertaling en uitgave van een selectie uit Luthers *Tischreden* willen we laten zien dat Luthers denken soms verrassend modern is, vooral wanneer hij zich bezighoudt met centrale vragen en problemen waarmee de zoveel mensen in de moderne tijd tot op de dag van vandaag worstelen. Wat kunnen we geloven en waarop kunnen we vertrouwen, wanneer we van alle zekerheden en vanzelfsprekend beroofd lijken te zijn? Hoe moeten we leven en wat zullen we denken wanneer we niet kunnen terugvallen op vertrouwde gezagsinstanties en loze credo's? Wat is onze plaats en taak in de wereld wanneer we niet simpel kunnen voortborduren op geijkte patronen, wanneer we beseffen hoe begrensd onze mogelijkheden en hoe groot onze verantwoordelijkheden zijn? Wie zijn we eigenlijk en wat doen we ertoe in het licht van tijd en eeuwigheid?